

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

На правах рукопису

БОЛОТІ Олександр Василівна

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА
БЕЗСОБОВОГО РЕЧЕННЯ

Спеціальність 10.02.02. - українська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата фізіологічних наук

Київ - 1992

20 26: 6 77

Робота виконана в Інституті української мови
АН України

Науковий керівник - доктор філологічних наук
К.Г.Городенська

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук
професор М.Я.Палич
кандидат філологічних наук
старший науковий співробітник
Н.М.Сологуб

Провідна організація - Чернівецький державний
університет

Захист відбудеться 9 лютого 1993 року о 15 годинах на
засіданні спеціалізованої ради Д.016.28.01. для захисту
дисертацій на здобуття вченого ступеня доктора філологічних
наук при Інституті мовознавства ім. О.О.Потебні АН України
/252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці
Інституту мовознавства АН України

Автореферат розісланий "6" січня 1992 р.

Учений секретар
спеціалізованої ради
доктор філологічних наук

Н.Г.Овероба
Н.Г.Овероба

ЛННБ України ім.В.Стефаника



00816991 (Y)

Актуальність дослідження зумовлена насамперед тим, що проблема односкладності/двоскладності речення, незважаючи на постійний до неї інтерес, продовжує залишатися адекватно не розв'язаною. У теоретичному мовознавстві, де безособові речення кваліфікуються як односкладні, використовується обґрунтована О.О.Шахматовим концепція односкладності/двоскладності, яка базується на тому, що в односкладному реченні один головний член представляє суб'єкт, а інший - предикат, тоді як в односкладному реченні один головний член за значенням відповідає сполученню суб'єкта і предиката^{1/}.

У попередніх дослідженнях безособові речення^{2/} вивчалися у двох аспектах: з боку їх формально-граматичної організації і з боку значення. Так, зокрема, Є.М.Галкіна-Федорук, В.В.Бабайцева, Ю.М.Ліхнин, Г.В.Чирва, П.С.Дудик, Л.І.Василевська та інші вчені подають опис формально-синтаксичної структури цих речень, Н.М.Арват розглядає їх семантичну структуру^{3/}.

Проте на основі лише формальних критеріїв не вдалося адекватно розв'язати проблему односкладності/двоскладності речення. Спроби лише семантичного опису також не дали позитивного результату, тому що відрив семантики від структурного її вираження означає не що інше, як відрив змісту від форми.

На необхідність комплексного дослідження семантичної і

^{1/}Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. - 4-е изд. - Л.: Учпедгиз, 1941. - С. 30-31.

^{2/}у дисертаційній роботі користуємося традиційними термінами "безособове речення", "безособове дієслово", усвідомлюючи їх умовність і невідповідність природі тих понять, які вони позначають. Як відомо, категорія особи являє собою власне-дієслівну граматичну категорію словозмінного типу, тобто об'єднує у своєму складі різні форми однієї і тієї ж лексичної одиниці, утворювані за допомогою усталеної системи закінчень. Проте не всі дієслова мають повну особову парадигму, тобто форми першої, другої, третьої особи однини і множини. До них належать так звані безособові дієслова, що за системою закінчень мають стосунок до третьої особи однини. Тому їх точніше було б кваліфікувати як моноособові дієслова.

^{3/}Арват Н.Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. - К.: Вища школа, 1984.

синтаксичної структури речення вказували багато лінгвістів /В.Г.Адмоні, Г.А.Золотова, І.Р.Вихованець, Н.М.Арват та ін./, оскільки між ними наявні відношення взаємної зумовленості.

Вивчення основної синтаксичної одиниці - простого речення і безособового зокрема ускладнюється тим, що воно становить багатоярусну структуру. Відмінною рисою виконаного дослідження безособового речення є його комплексний аналіз: з позицій власне-семантичного, семантико-синтаксичного і формально-граматичного синтаксису.

Розглядаючи проблему реалізації семантики у формально-граматичній структурі речення, І.Р.Вихованець, наприклад, виходить з того, що воно являє собою багатомірну одиницю і тому повинно вивчатися з усіх боків, з урахуванням усіх проявів його функціонування. Він виділяє чотири яруси у структурі речення: власне-семантичний, семантико-синтаксичний, формально-граматичний і власне-комунікативний. Взаємодіючи між собою, ці яруси, перебуваючи у різних взаємовідносинах, мають різний стосунок до змісту і форми речення^{1/}.

Власне-семантична структура речення передає логічну будову думки. Вона формується компонентами-семантемами - семантичним предикатом і залежними від нього аргументами. Предикат визначає кількість непредикатних знаків і разом з ними формує елементарне речення. Природа предиката, його семантична якість передбачає, які аргументи будуть його супроводжувати. Здатність предиката зумовлювати певну кількість аргументів називають валентністю предиката.

Семантико-синтаксичний ярус речення показує, як логічна структура реалізується в конкретній мові, відповідно до закладених у ній можливостей. Для семантико-синтаксичного ярусу застосовний термін "безособове речення", оскільки саме у цьому ярусі відбувається трансформація двоскладної суб'єктно-предикатної структури в односкладну семантико-синтаксичну та формально-граматичну структуру. Виділення семантико-синтаксичного ярусу речення і його структурних компонентів - синтаксис - дає

^{1/} Вихованець І.Р. Співвідношення семантичної і формально-граматичної структури речення // Вихованець І.Р., Городенська А.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. - К. : Наук. думка, 1983. - С. 125.

можливість встановити специфіку граматичного ладу української мови на тлі універсальних логико-семантичних структур. У цьому ярусі відбувається пристосування змісту до формально-граматичної структури речення. При формально-граматичній безособовості речення семантими із значеннями діяча або носія стану не знаходять втілення у відповідних їм синтаксемах, або ж порушуються кореляції між семантико-синтаксичними функціями компонентів і засобами їх вираження /ді на предш + Маві на предшотся/. Формально-граматичні перетворення і переміщення синтаксем у невластиві їм зони породжують складні компоненти, у яких об'єднуються дві і більше семантико-синтаксичних ознак. Оскільки синтаксема може бути представлена декількома варіантами, то необхідно визначити її синтаксичні позиції і позиційний діапазон кожного відмінка - репрезентанта синтаксеми, вилити основні та факультативні їх значення.

Унаслідок об'єднання двох або більше семантично елементарних речень утворюється синтаксема, а отже, в відповідні їм відмінкові словоформи, що, перебуваючи в точці з'єднання двох речених структур, передають укладнене відмінкове значення. Тому кількісний склад синтаксем у трансформованих конструкціях набагато перевищує кількісний склад семантем, оскільки у семантико-синтаксичному ярусі утворюються компоненти, які у власне-семантичному ярусі мають інші функції або не представлені зовсім.

Кожна синтаксема як мінімальна одиниця семантико-синтаксичного ярусу речення характеризується функціонуванням у ролі формально-граматичних членів речення. Формально-граматичний ярус виключає синтаксичні зв'язки і виділені на їх основі члени речення.

Викладені вище теоретичні засади свідчать про те, що в дисертаційній роботі буде застосований новий підхід до розв'язання проблеми односкладності/двоскладності безособового формально-граматичного речення. Опис матеріалу, кваліфікований в одиницях семантико-синтаксичного і формально-граматичного рівнів мови, показує, якими поверхневими конструкціями реалізується предикат і суб'єктивний аргумент, які з конструкції є домінуючими в українській мові, яку формальну інтерпретацію дієслівних і відмінкових форм отримує елементарне речення, втілюючись в односкладному безособовому реченні. Саме це надає дисертаційній роботі особливої актуальності.

Мета дослідження полягає в тому, щоб розглянути структуру безособового речення з позицій власне-семантичного, семантико-синтаксичного і формально-граматичного синтаксису. Для реалізації цієї мети в роботі поставлені такі завдання:

1/ установити для кожного типу безособових речень його семантичний корелат – тип семантично елементарного речення;

2/ визначити якість їх предиката, кількість і семантичні функції аргументних компонентів;

3/ виявити співвідношення власне-семантичної, семантико-синтаксичної та формально-граматичної структури різних типів безособових речень;

4/ установити особливості формально-граматичного втілення аргументів з семантичними функціями носія стану або діяча;

5/ визначити особливості формування простого ускладненого безособового речення як похідної одиниці;

6/ установити ієрархію засобів формально-граматичного вираження ускладнюючих компонентів безособового речення;

7/ виявити залежність між семантикою ускладнюючих компонентів безособового речення і їх формально-граматичним вираженням.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше на матеріалі української мови досліджено безособове речення у взаємозв'язку його семантичної та формально-граматичної структури. Запропонований у дисертації підхід до витлумачення безособового речення як до багатоярусної одиниці, з урахуванням особливостей його функціонування на власне-семантичному, семантико-синтаксичному та формально-граматичному рівнях, дав змогу обґрунтувати формально-граматичний характер односкладності та безособовості цього типу речень, установити причини, які зумовили повну або часткову нейтралізацію семантико-синтаксичних функцій суб'єкта стану або суб'єкта дії.

Теоретичне і практичне значення роботи. Дослідження семантико-синтаксичної структури безособового речення сприяє розв'язанню завдань системного опису організації речення. Результати дослідження можуть бути використані при вивченні теоретичного курсу із синтаксису сучасної української літературної мови, зокрема при висвітленні таких питань, як формально-граматична і семантична структура односкладного речення, речення як основа

синтаксична одиниця-конструкція та ін. Матеріалами дисертаційної роботи можна скористатися при читанні лекційних курсів та спецкурсів із синтаксису сучасної української мови.

Матеріалом для дослідження послужили безособові речення, вибрані з текстів художнього, наукового, публіцистичного та розмовного стилів сучасної української літературної мови. Основними джерелами для добору матеріалу були твори Т.Шевченка, Лесі Українки, М.Сталымаха, Павла Мирного, М.Кодлюбинського, О.Гончара, В.Випиценка, А.Дімарова, Ю.Смолича, І.Сенченка, Є.Гуцала, В.Баранова, Ю.Опільського та ін. Залучались до аналізу матеріали лексичної картотеки Інституту мовознавства АН України. У роботі використовуються також одиниці, змодельовані за аналогією до тих, що функціонують у текстах різних стилів. Їх вживання зумовлено двома причинами: а/ вони мінімально достатні за структурою, за набором компонентів, що зручно з позицій умов дослідження; б/ вони відповідають комплексу вихідних, передбачених завданнями дослідження характеристик - семантичних, структурних та ін.

Методи дослідження. Основним методом, що використовувався у цій роботі, є дедуктивний. Принагідно застосовувався трансформаційний аналіз.

Апробація роботи. Основні теоретичні положення дисертаційного дослідження обговорювались на засіданнях відділу граматики Інституту української мови АН України, а також апробувались на науково-практичних конференціях у м.Полтаві /1992/ та м.Мелітополі /1992/. Прочитано цикл лекцій з теоретичних проблем односкладного /безособового/ речення в Київському державному педагогічному Інституті ім. М.П.Драгоманова. Різні аспекти досліджуваної проблеми відображені у п'яти публікаціях.

Структура та зміст роботи. Дисертація складається із вступу, двох розділів, висновків та списку використаної літератури.

У вступі обґрунтовується актуальність дослідження, визначаються його мета і завдання, наукова новизна, теоретичне і практичне значення, методи дослідження, окреслюється наукова проблематика дисертаційної роботи.

У першому розділі "Семантико-синтаксична структура безособових речень з імпліцитним суб"єктом" основна увага зосереджена на аналізі семантико-синтаксичної структури

тих безособових речень, у яких суб'єкт дії або стану завняли повної формально-граматичної нейтралізації.

Предикат як обов'язковий і центральний компонент семантичної структури речення завжди передбачає хоч би один аргумент з семантичною функцією діяча або носія стану. Цей аргумент може бути настільки неозначеним або такою мірою однозначно пов'язуватися з відповідними /всеохоплюючими/ станами, що його наявність у формально-граматичній структурі набуває невербалізованого характеру, пор.: Розвидняється; Сіріє. Аргумент з семантичною функцією носія всеохоплюючого фізичного стану у формально-граматичній структурі відповідного безособового речення має імпліцитне, а предикат цього стану - лексичне вираження. Предикат на позначення всеохоплюючого фізичного стану, супроводжується непередикатним аргументом з семантичною функцією носія цього стану, формує семантично елементарне речення типу П/стан/ + А нос, всеохол, фіз, ст. Власне-семантична структура цього речення є двоскладною, бо формується з предиката на позначення всеохоплюючого фізичного стану й аргумента із значенням носія зазначеного стану. Його семантико-синтаксична структура, відбиваючи зміст висловлюваного засобами української мови, збігається з односкладною формально-граматичною структурою, що виражається лише головним членом односкладного безособового речення.

Складніше співвідношення між формально-граматичною і власне-семантичною структурою у тих безособових речень, які, крім головного члена, що виражає значення всеохоплюючого фізичного стану, виключають формально-граматичний компонент з локативним значенням. Ускладнення семантико-синтаксичної структури безособового речення локативними синтаксемами відбувається за умови, коли вони не зумовлені валентністю предиката із значенням місцезнаходження, руху, вихідного і кінцевого пунктів руху. З власне-семантичного погляду речення типу Світело над степом /О. Гончар/; У тихому морі темніє /Леся Українка/ базуються на двох семантично елементарних реченнях, перше з яких сформоване предикатом із значенням всеохоплюючого фізичного стану, а друге - предикатом з локативним значенням.

Про складну власне-семантичну структуру безособових речень свідчить також наявність темпорального компонента у їх формаль-

но-граматичній структурі. Семантично елементарне речення, сформоване предикатом з темпоральним значенням, перетягується у позицію до предиката першого елементарного речення, а тототкий аргумент із семантичною функцією носія всеохоплюючого фізичного стану редукується, пор. згортання двох семантично елементарних речень у безособове ускладнене речення: Застуґоніло + Світає → Застуґоніло, коли світало → Застуґоніло на світанку → Застуґоніло вдосвіта /О.Гончар/.

Статус безособових ускладнених речень мають і ті, що, крім головного члена на позначення природного стану, включають компонент із значенням способу дії, виражений якісно-означальним прислівником, пор.: Розвидняється повільно; Знацька стеміло; Світало до-березаневому раню /З.Тулуб/. Цей компонент, як і компонент з темпоральним значенням, є результатом згортання предиката другого семантично елементарного речення.

Трансформами тричлених активних конструкцій є безособові речення типу Берег залило; Човен перекинуло; Книгу написало; Гребля відремонтовано, пор.: Берег залило → Берег залило водою → Вода залила берег. На початковому етапі перетворення, при пасивізації базових активних конструкцій /Вода залила берег → Берег залило водою/, порушились кореляції між семантико-синтаксичними функціями компонентів і засобами їх вираження. Так, у пасивній конструкції семантико-синтаксичну функцію об'єкта виконує називний, а не знахідний відмінок. Об'єкт, перемістившись із своєї первинної позиції у суб'єктну називного відмінка, набуває додаткового суб'єктного значення. Утворюється складна за семантичною природою функція вторинного називного відмінка - об'єктно-суб'єктна^{1/}. Орудний відмінок на позначення діючого предмета функціонально зближується з орудним суб'єкта дії та орудним способом виконання дії. За таких умов дія, виражена орудним, сприймається як суб'єкт і знаряддя виконуваної ним дії. Орудний відмінок набуває семантико-синтаксичної функції суб'єкта. Словоформа орудного виконує побічну, тобто периферійну роль, що спричиняється до її редукції, внаслідок чого утворюється двочленна конструкція Берег залило водою → Берег залило.

Серед безособових речень, що є результатом пасивізації

^{1/}Вихованець І.Р. Система відмінків української мови... - К. : Наук. думка, 1987. - С. 79.

активних конструкцій, виділяються і ті, до власне-семантичної структури яких входить ділч, формально-граматичним репрезентантом якого виступають лексеми на позначення особи, пор.: Завод збудовано → Завод збудований → Завод збудований робітниками → Робітники збудували завод.

Частина безособових речень є трансформами неозначено-особових речень, пор.: Люддей нагороджено → Люддей нагороджили; Побідено деревця → Побідили деревця. Специфіка останніх полягає в тому, що в їх формально-граматичній структурі семантика ділча не дістала лексичного вираження, тому що в семантико-синтаксичному ярусі відповідна їй суб"єкта синтаксема зазнала кількісної модифікації і стала інтерпретуватися як неозначений суб"єкт діл, а потім редукувалася, а дієслова у функції головного члена, які вказували на неозначену множинність суб"єктів діл, замінилися предикативними формами на -но, -то або безособовими дієсловами на -ся/-сь/, у структурі яких відсутні будь-які граматично навантажені афікси, що характеризували б особу суб"єкта діл, пор.: На зборах люди говорили про негодіки → На зборах говорили про негодіки → На зборах говорилось про негодіки; Робітники виконали план → План виконали → План виконано.

Семантична структура безособових речень зазначеного типу, крім аргумента із значенням об"єкта, може включати непередикатні аргументи з функціями знаряддя, засобу, адресата, зрідка - локатива, пор.: Ночем порізано Медонну /О.Гончар/; Рубу здождено на вулку; Для пімоходів не залишено навіть обочини /О.Гончар/; Біля хатинки розставлено столи /В.Опільський/. Така багатомісність характерна для предикатів діл, що виступають організуючими центрами власне-семантичної структури цих безособових речень.

Великий пласт безособових речень є результатом конденсації семантично складних речень. Такі речення з формально-граматичного погляду є простими, але складними за семантичною природою, оскільки сформовані на базі щонайменше двох семантично елементарних речень - базових конструкцій, що виступають кістком мовної системи. Серед них виділяються насамперед ті, головний член яких виражений предикативними формами на -но, -то, утвореними від каузативних дієслів типу веліти, казати, заборонити, допустити тощо у поєднанні з інфінітивом, пор.: Климу велено бігти /Є.Гуцало/ → Хтось велів Климові, щоб він біг. Два предика-

ти - ведіти і діти - свідчать про складну власне-семантичну структуру цього безособового речення, оскільки кожен з предикатів своєю валентністю зумовляє відповідний набір аргументів і формує різні типи семантично елементарних речень. Перше семантично елементарне речення утворює предикат вольової дії ведіти і зумовлені ним неспредикатні аргументи із значеннями діяча та адресата, друге - предикат дії діти і аргумент з функцією діяча, лексично співвідносний з адресатом першого елементарного речення. Компоненти типу Казивові є складними за семантико-синтаксичною природою, бо вказують на адресата вольової дії мовця, з одного боку, і суб'єкта потенційної дії співбесідника, - другого. Функція адресата-потенційного суб'єкта дії формується з елементарних відмінкових значень, одне з яких /суб'єкта/ модифікується у значення потенційного суб'єкта^{1/}.

Про складну власне-семантичну структуру безособового речення свідчить наявність локативного компонента у його формально-граматичній структурі, пор.: У коридорі було шумно /0. Підсуха/ → Хтось шумів + Хтось знаходився у коридорі. Локатив у коридорі зумовлений валентністю предиката знаходитися, що виражає загальне локативне значення. При згортанні двох семантично елементарних речень позиція предиката стає на позначення місцезнаходження перебуває у слабкій позиції, оскільки не діє лексичного вираження у формально-граматичній структурі речення. Позиція предиката дії першого елементарного речення стає домінуючою. Тотожні аргументи із значеннями діяча редукуються /Хтось шумів + Хтось знаходився у коридорі/ → Шумів у коридорі/, а дієслово у функції головного члена замінюється предикативним прислівником /Шумів у коридорі/ → У коридорі було шумно/.

Семантично складними є і ті безособові речення, до структури яких входить числівник, пор.: Людей отрячено мільонами /з газети/ → Хтось отрятив людей + [х були мільони. Предикат із значенням дії може відкривати позиції для аргументів із значеннями діяча, об'єкта, засобу. Компонент з кількісним значенням є результатом згортання семантично елементарного речення, яке утворює предикат кількості та аргумент з тотожним значенням.

Складну власне-семантичну структуру втілюють безособові

^{1/}Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. - С. 139-140.

речення типу Хлопця названо Василем; Удеса вибрано старостою /М.Стельмах/. Організуючим центром першого семантично елементарного речення виступає предикат дії і породжені ним непередикатні аргументи із значеннями діяча та об'єкта, а другого - предикат стану, валентність якого зумовлює аргументи з функціями ідентифікативна, що вказує на істоту, яка денотативно ототожнюється з іншою істотою, пор.: Хтось назвав хлопця + Хлопець є Василь ← Хлопця названо Василем; Хтось вибрав Удеса + Удес є старостою ← Удеса вибрано старостою.

Заміщення власне іменників предикативними іменниками також свідчить про складні відношення на власне-семантичному рівні, пор.: Повідомлено про політ космонавтів ← Космонавти полетіли + Хтось повідомив про це; Заплановано проведення зборів ← Хтось проведе збори + Хтось запланував це.

Про складну власне-семантичну структуру безособового речення сигналізує також і словосполучення, що є результатом згортання семантично елементарного речення, організуючим центром якого виступає предикат з посесивним значенням. Пор.: Маладі старого було переплавлено /А.Дімаров/ → Хтось переплавив маладі + Старий мав маладі; Вкрадено автомобіль батька → Хтось вкрав автомобіль + Батько мав автомобіль.

Ускладненими є і безособові речення типу Букет зроблено з хризантем → Хтось зробив букет + Букет складається з хризантем. При згортанні семантично елементарного речення з предикатом стану і аргументами з функціями компонента та композитива редуції зазнає предикат стану, аргумент-композитив у формально-граматичній структурі представлений позицією опорного компонента вторинного словосполучення, а аргумент із значенням компонента - позицією залежного компонента, пор.: Букет складається з хризантем ← Букет з хризантем.

Применникова позиція атрибута спостерігається у випадку об'єднання речень у складну конструкцію і свідчить про ускладнену структуру безособового речення, пор.: Посаджено маленькі топольки → Хтось посадив топольки + Топольки є маленькі; Кулено фарфоровий сервіз → Хтось купив сервіз + Сервіз виготовлений з фарфору. Невовне морфологічне завершення віддієслівної ад'єктивації репрезентує дієприметник, тому що поєднує морфологічні категорії дієслова й приметника: Хтось знайшов копальності → Знайдені копальності буде повернено народowi.

Другий розділ "Семантико-синтаксична структура безособових речень з частково нейтралізованим суб'єктом" присвячений дослідженню семантико-синтаксичної структури тих безособових речень, у яких суб'єкт стану або дії безових двоскладних семантично елементарних речень зазнав часткової формально-граматичної нейтралізації і перемістився із зони називного відмінка в зону непрямих відмінків /давального, родового, знахідного, орудного/.

Давальний суб'єкта стану являє собою необхідний компонент семантико-синтаксичної структури безособового речення і переважно виступає формально-граматичним репрезентантом аргумента із значенням фізіологічного та психічного стану, пор.: *Мені радісно*; *Матері сумно*; *Дідурові нездужається*. Він перебуває в синонімічних відносинах із називним суб'єктом стану. Ряд безособових конструкцій з давальним суб'єктом стану не має базового двоскладного речення і утворюється на основі загального стосунку до вихідної моделі двоскладних конструкцій: *Світлана радіє*; *Ім важко*; *Марі занудно*; *Ів полегшало*. Синтаксема давального може представляти аргумент із значенням дієча /*Чоловікові не кохалося*; *Мені не прийшлося*/, а також функціонувати у безособових реченнях на позначення вікового стану особи /*Дому було вісім років*/.

Давальний суб'єкта стану може мати розчленовану структуру вираження, тому що передає загальносуб'єктне і локально-суб'єктне значення /*Євгені застудило у висках* /*Е.Гупало*/; *Мені в очах робить* /*І.Світличний*/.

Оскільки назви частин тіла самостійного семантико-синтаксичного статусу не мають, а є лише конкретизаторами місця стану особи, то така розчленованість суб'єкта стану не ускладнює власне-семантичну структуру речення.

Давальний у ролі частково нейтралізованого суб'єкта функціонує у безособових реченнях з структурним компонентом у формі інфінітива. У реченнях типу *Мені всезола працювати* → *Мені всезола* + *Я працюю*; *Тяжко було гостям торгувати з греками* /*Д.Опільський*/ → *Гості торгували з греками* + *Гостям було важко* суб'єкт, виражений давальним відмінком, спільний для першого і другого семантично елементарних речень і тому є складним за семантико-синтаксичною природою елементом, оскільки утворений в результаті об'єднання цих елементарних речень, одне з яких організоване предикатом дії, а друге - предикатом стану. Компоненти типу *мені*, *гостям* набувають значення дієча-носія стану. При

згортанні таких семантично елементарних речень функція дієча "пригашується" і посилюється семантичне ядро - значення носія стану.

У розряді безособових речень, головний член яких виражається модальним елементом у поєднанні з інфінітивом, виділяється два типи речень, пов'язаних з різноміривним проникненням модальних елементів до структури речення. Перша група характеризується наявністю модального елемента у власне-семантичній структурі речення. Модальні елементи виражаються повнозначними дієсловами типу хочеться, мріється тощо, пор.: Андрієві хотілося вдарити вершицею /І.Сенченко/ → Андрій хоче + Андрій вдарить вершицею. У процесі згортання двох семантично елементарних речень в одне безособове ускладнене функція предиката і суб'єкта другого семантично елементарного речення /навіть із семантиков дії/ "пригашується", а натомість виділяється функція предиката психічного стану і носія цього стану другого елементарного речення. Давальний суб'єкт як семантично складний компонент є пунктом злиття двох лексично тотожних вихідних іменників - репрезентантів аргументів різної семантики: носія психічного стану і дієча.

Окрему групу безособових речень, до структури яких входить інфінітив і модальний компонент, становлять речення типу Студентом слід користуватися словниками: Дворому Садано декати. Основне інформаційне навантаження припадає на інфінітив, тоді як модальні компоненти можна, необхідно, слід тощо лише модифікують значення інфінітива. Модальність виражає індивідуальну оцінку повідомляваних фактів /модус/ щодо фактичного змісту /диктум/ і отосується видозміни безособового речення на формально-граматичному рівні, пор.: Він читає → Синові необхідно читати; Я допущу твір → Мені необхідно дописати твір. Модальні модифікатори створюють передумови для закріплення значення стану у безособовому реченні, навіть якщо організуючим центром базового двоскладного речення виступає предикат дії, і надають йому різних модальних відтінків.

У сучасній українській мові активно функціонує також і родовий відмінок у ролі частково нейтралізованого суб'єкта стану безособових речень. Він є формально-граматичним репрезентантом носія фізичного стану /Хлопчина не було/; експерієнційна /Х наї ямає части/; адресата /Х риболов не було чоловік/; аргумента з кількісним значенням /Нас було в'ятеро/.

Обмежену сферу вживання мають знахідний та орудний відмінки у структурі безособових речень. Знахідний суб'єкта стану функціонує у безособових речень, головний член яких виражений дієсловами на позначення фізичного, фізіологічного та психічного стану людини /*Жене морозило; Його осмарило; Офіцера мов ошарило /В.Винниченко/*. Орудний суб'єкта виступає у тричленних пасивних безособових конструкціях /*Завод збудований робітниками/* і характеризується синкретизмом функцій суб'єктного та інструментального різновидів, втілюючи ознаку пасивності в нетісного зв'язку з дією.

Безособові речення вживаються самоостійно, а також як невід'ємна частина складної конструкції, що являє собою складну одиницю, в якій поєднуються два елементарних речення з модально-пропозитивними відношеннями, що в семантико-синтаксичному ярусі трансформувалися в однібічні об'єкти відношення /*Дідусяві повідомлено, що на сьомому прибули робітники/*. Поява підрядної з'ясувальної частини зумовлена семантичною недостатністю опорних дієслів головної частини. Окремий різновид становлять конструкції, з'ясувальна частина яких стоїть у позиції підмета /*Нас здивувало, що дівчина така талановита - Талановитість дівчини нас здивувала/*. Реченнєві частини у підметовій позиції не є підрядними, оскільки поєднуються з безособовим реченням, що стоїть у присудковій позиції, підрядним зв'язком. На складному реченні з власне-семантичними модально-пропозитивними відношеннями ґрунтуються складні конструкції на позначення ситуаційного стану. Предикативним центром головної частини виступають безособові дієслова *велосся, повелосся, завелосся, пор.:* і так завелосся, що ні одна майже королиця не обходила миром /*О.Довженко/*.

У в и с н о в к а х формулюються теоретичні узагальнення та результати дослідження семантико-синтаксичної структури безособового речення:

1. Аналіз формально-граматичної структури безособового речення у зв'язку з його власне-семантичною структурою показує, що протиставлення понять односкладності/двоскладності можливе тільки на рівні формально-граматичної структури безособового речення, тому що його власне-семантична структура завжди є двоскладною: вона включає обов'язково предикат дії чи стану або предикат із кількісним значенням і зумовлені ним непередикатні аргументи із семантичними функціями діяча або носія стану /експері-

ення, носія фізичного стану, носія всеохоплюючого фізичного стану/ або аргумент із значенням кількості.

2. Власно-семантичну структуру безособових речень у сучасній українській мові репрезентують такі типи елементарних речень:

1. П/стан/ + А нос.всохопл.фіз.ст.;

2. П/стан/ + А нос.фіз.ст.;

3. П/стан/ + А експер.;

4. П/дія/ + А діяч;

5. П/кільк./ + А кільк.

3. Власно-семантичну структуру безособових речень формують чотири типи предикатних і чотирнадцять типів непередикатних знаків. Уся сукупність непередикатних знаків охоплює такі семантичні функції: носія всеохоплюючого фізичного стану, носія фізичного стану, експерієнсива, діяча, об'єкта, результата, знаряддя, засобу, ідентифікатива, локатива, компонентива, композитива, кількісного компонента.

4. Зазначені типи предикатних знаків характеризуються неоднаковою спроможністю зумовлювати непередикатні аргументи, залежно від чого розрізняються одномісні, двомісні і т.д. предикати. Предикат із значенням всеохоплюючого фізичного стану та предикат із значенням кількості є одномісними, предикати із значеннями фізичного, фізіологічного та психічного стану - одно-, двомісними. На відміну від предикатів стану, предикати із значенням дії багатомісні. Типовим для них є по-однаання з двома-трьома аргументами, максимумом вони можуть зумовлювати шість непередикатних аргументів.

5. Семантико-синтаксична структура безособового речення відмінна від власно-семантичної, оскільки або аргумент із значенням носія стану чи діяча не дістає формально-граматичного втілення, або порушуються кореляції між семантико-синтаксичними функціями компонентів і засобами їх вираження на формально-граматичному рівні. За наявності цих умов і відповідного морфологічного вираження предиката створюється формально-граматична безособовість речення.

6. Непредикатні аргументи носія всеохоплюючого фізичного стану, експерієнсива, носія фізичного стану, діяча, аргумента з кількісним значенням мають неоднакові можливості до формально-граматичного втілення. Носій всеохоплюючого фізичного стану та діяч у структурі тих безособових речень, що є трансформами тричленних

активних конструкцій і неозначено-особових речень, зазнають повної формально-граматичної нейтралізації. Носії фізичного стану має дві формально-граматичні репрезентації: імпліцитну або частково нейтралізовану, оскільки у поверхневій структурі виражається родовим, знахідним, давальним та орудним відмінками субстантивів. Експерієнсив, рідше діяч у поверхневій структурі безособового речення зазнають часткової формально-граматичної нейтралізації, тому що переміщуються із зони називного відмінка дії чи стану у зону давального суб'єкта стану. Аргумент з кількісним значенням на формально-граматичному рівні завжди представлений словоформою родового відмінка.

Основною причиною вираження суб'єктивної синтаксеми різними напрямими відмінками субстантивів є семантико-синтаксична валентність дієслова-предиката. Найширші можливості сполучуваності з предикатами стану має давальний суб'єкт у структурі безособового речення. Кваліфікаційна ознака цієї синтаксеми - вираження обмеженої сфери поширення дії чи стану його носієм. Форма знахідного відмінка характеризує суб'єкт як повністю нейтралізований щодо створення ситуації, у якій він перебуває. Суб'єктне функціонування орудного відмінка спричиняється несумісністю в похідних пасивних конструкціях із предикатом результативного стану позиції називного із семантикою суб'єкта дії.

7. До титових засобів ускладнення структури безособового речення належать локативні, темпоральні компоненти, а також компоненти із значенням способу дії, які займають детермінантну позицію. Просте з формально-граматичного боку безособове речення має статус ускладненого і при наявності у його структурі інфінітива, субстантивного вторинного словосполучення, віддієслівного іменника, збірного або неозначено-кількісного числівника, прикметника. Семантичний предикат одного з елементарних речень найчастіше переміщується у вторинну для нього позицію прислівного другого-градного члена речення.

8. Ускладнюючі компоненти безособового речення репрезентувать різні ступені згортання семантично елементарних речень. Найменший за глибиною ступінь представляє словосполучення, виражене субстантивом і синтаксичним прикметником у формі родового відмінка іменника, оскільки при цьому зберігається кількісний склад двокомпонентної семантичної структури базового елементарного речення. Глибокий ступінь згортання втілює відпредикатний іменник

у поєднанні з словоформою родового відмінка у посесивному значенні, бо на формально-граматичному рівні редукується позиція дієча чи носія стану або позиція предиката стану. З редукцією тотожних компонентів та перегрупуванням решти компонентів формально-граматичної структури речення пов'язана наявність інфінітива та компонента з кількісним значенням.

Серед детермінантних компонентів найпростіший вид перетворення від речення до члена речення демонструють просторові детермінанти: редукується локативне дієслово і без зміни залишається прикметниково-відмінкова просторова форма. Глибший ступінь конденсації втілюють детермінанти з темпоральним значенням та значенням способу дії, оскільки предикат елементарного речення трансформується у морфологізованій прислівник.

З теми дисертаційного дослідження опубліковані такі праці:

1. Власне-семантична і формально-граматична інтерпретація безособових речень // Мовознавство. - 1992. - №3. - С. 44-49.
2. Я не сплю - Мені не спиться // Культ. слова. - 1992. - Вип. 42. - С. 94-95.
3. Чи "безособові" безособові речення? // Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції "Сучасні аспекти дослідження граматики української мови і лінгвометодичні основи викладання шкільного курсу". - Полтава, 1992. - С. 108-110.
4. Семантико-синтаксична інтерпретація безособового речення // Тези наукової конференції "Нові підходи до філології у вищій школі". - Мелітополь, 1992.
5. Мовна майстерність В.Випищенка у творенні психологічних образів /на матеріалі оповідань/ // Культ. слова. - 1992. - Вип. 44./у друці/.

Післ. до друку 25.12.62.

Формат 60x84/16. Папір офс. Офс.друк.

Ум.друк.арш. 0,8. Обл.-вкр.арш. 1,0. Тираж 100 экз.

Зм. № 202. Безплатно.

Подіграфічне підприємство видавництва АН УРСР.

262011 м. Київ 11, вул.Томаша Маринича,28.

AB 26.571

SECRET